

ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում քաղաքական անցուղարձեերն արտացոլող մասերը, որպես հավաստի սկզբնաղբյուրներ, վաղուց են օգտագործվել պատմագրական երկերում և պատմագիտական ուսումնասիրություններում, ինչպես նաև ժէ գարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու Պատմություն Հայոց և ԺԸ գարի պատմաբան Միքայել Չամչյանի Հայոց պատմության եռհատորյակի մեջ: Հիշատակարանների առատ օգտագործմամբ Գ. Զարբհանալւանը ստեղծեց հայ մատենագրության պատմությանը նվիրված իր աշխատությունները, Ղ. Ալիշանը՝ հայագիտական ու հայրենագիտական համադրությունները, Գ. Հովսեփյանը՝ Պոռչյան իշխանական տան ու հոգևոր կենտրոնների պատմությունը, Հ. Ոսկյանը՝ Հայոց վանքերի պատմությունը: Լ. Խաչիկյանը ԺԾ դարի ձեռագրերի հիշատակարանների հիման վրա գրեց այդ դարի «հայ պատմագրության ամենամուկ շրջաններից մեկի պատմությունը:

Արդեն իր իրավունքները հաստատած հայ ձեռագրագիտությունը, որի ուսումնասիրության առարկան ձեռագիրն է որպես պատմական որոշակի հուշարձան, չի կարող զարգանալ առանց հիշատակարանների ըստ ամենայնի օգտագործման:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում վիթխարի նյութ է ամբարված հայ գրչության արվեստի, հայ գրչության դպրոցների, կենտրոնների, գրի, գրանյութի, գրչության գործիքների, գրչության եղանակավորումների մասին, ձեռագրի գրչության մասնակիցների, նրանց զբաղմունքի, արհեստի, կենցաղի մասին: Հսկայական նյութ կա ոչ միայն պատմաբանի, բանասերի, աղբյուրագետի, մատենագետի ու ձեռագրագետի համար, այլև աշխարհագրագետի, հնագրագետի, ազգագրագետի, ճարտարապետի, լեզվաբանի, բանագետի, բարբառագետի և այլ բնագավառների մասնագետների և մանավանդ գրողների համար:

«Փոքրիկ հիշատակարանները իրենց բազմատեսակ մանր տեղեկություններով խճանկարի գույնզգույն քարեր են, որոնցից արվեստագետը ի մի բերելով և օգտագործելով հարկավոր յուր նպատակի համար, կազմում է գունազարդ, կենդանի և գեղարվեստական պատկեր»²,— գրում է Գ. Հովսեփյանը:

¹ Այդ նյութերի հիման վրա ուսումնասիրություն ենք պատրաստել՝ նվիրված հայ գրչության արվեստին:

² Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա (ն դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ ԺԳ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հասարակական-քաղաքական-մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներ ընդգրկող բնույթն ստիպում էր, որ դրանց օգտագործման ավելի գործնական և առավել նպատակահարմար եղանակներ գտնվեն: Եվ այն գտնվեց: Դրանք ժողովածուներն էին, որոնցում ժամանակագրական կարգով հավաքվելու էին ձեռագրերի հիշատակարանները: Այդ ժողովածուներում ձեռագրական առանձին հիշատակարանները, որոնք գրվել են տարբեր մարդկանց կողմից, տարբեր վայրերում, մերթ հայանցիկ, մերթ հիմնավոր արձագանքելով կյանքի այս կամ այն երևույթին, հավաքվում, դասավորվում են ըստ որոշակի ժամանակահատվածի տարիների: Աղոտ արձագանքներն ու միակողմանի ակնարկները համադրվելով՝ լրացնում, ամբողջացնում են միմյանց, թանձրացնում են փաստերը և նրանց դարձնում վավերական և վստահելի:

Հայերեն ձեռագրերի ժողովածուների մեջ առանձին տարիներով հավաքված հիշատակարաններն ըստ գրչության վայրերի իրենց արտացոլումն են գտնում տեղանունների ցանկում, իսկ ըստ ձեռագրերը գրողների, ստացողների և այլ մասնակիցների՝ հավաքվում, դասդասվում են անձնանունների ցանկում: Ուսումնասիրողը ձեռքի տակ է ունենում ձեռագրի հիշատակարանը՝ գրչության հանգամանքներով՝ որոշակի ժամանակի և տարածության մեջ: Ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներն այսպիսով դառնում են ժամանակագրական որոշ սահմաններում պատմագրական հսկայական նյութ ամփոփող մատենագրական նոր, ամբողջական միավորներ, որոնց նշանակությունը անգնահատելի է հայ ժողովրդի և հարևան ժողովուրդների, ինչպես նաև այն երկրների պատմության համար, որտեղ գրվել են այդ հիշատակարանները:

Այդ է պատճառը, որ ոչ միայն հրապարակ են գալիս հիշատակարանների ժողովածուներ, այլև դրանք թարգմանվում են այլ լեզուներով:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների առաջին ժողովածուները կազմել է Ղևոնդ Փիրղալեմյանը՝ Վնչխարք պատմութեան Հայոց³ վերտառությամբ, որի երկու հատորները ընդգրկում են ավելի քան հազար հիշատակարան: Դրանցից մի փոքր և համառոտված մաս միայն լույս է տեսել Վնտարք Հայոց⁴ վերնագրով: Ղ. Փիրղալեմյանի ժողովածուները այժմ սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանի որ նրանց պարունակության մի մասի միակ աղբյուրը մնացել են այդ ձեռագրերը:

Տասնամյակներ հետո լույս տեսավ Գարեգին կաթողիկոսի ձեռնարկարան ձեռագրաց ժողովածուն, որը պարունակում է Ե դարից մինչև 1250 թվականների հիշատակարանները⁵: Հիշատակարանների սույն ժողովածուն, ինչպես գրում է հեղինակը, ճշմարտագույն ծրագրված չի եղել հրատարակության համար, այլ այդ միտքը առաջ է եկել և ձևավորվել հետզհետե, բոլորովին տարբեր շարժառիթներով: Մեր պատմական մատենագրական և մանրակարգական ուսումնասիրությունների ժամանակ, ստիպողաբար հետամուտ ենք եղել

³ Մատենադարան, ձեռ. №№ 6332, 4515: Հեղինակը սույն ժողովածուներից է կազմել Մատենադարանի №6273 ձեռագիրը: Նրա գրչին է պատկանում նաև № 9027 ձեռագիրը, նույնպես հիշատակարանների և արձանագրությունների ժողովածու, քաղված նախորդներից:

⁴ Նոտարք Հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղևոնդ վարդապետի Փիրղալեմեանի Տոսպեցւոյ, Կ. Պօլիս (թվականը չի նշված, հավանաբար 1870-ական թվականներն են):

⁵ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա:

աղբյուրներ որոնել, նրանց մեջ գիտենալով, որ հիշատակարանները կարևոր տեղ պիտի բռնեն... ստիպված էինք ձեռագրերի մեջ անձամբ որոնել մեր նյութերը... հետզհետե հարստացավ մեր ժողովածուն, դառնալով հայ անցյալի և մշակութի պատմության համար թանկագին գանձարան: ...կամենալով ուրիշներին ևս մատչելի դարձնել՝ դասավորեցինք ժամանակագրական կարգով և ճոխացրինք ժանոթագրություններով և ցուցումներով⁶:

«Բայց սա լուր հիշատակարանների ժողովածու չէ սովորական մտքով, գաստվորված նույնիսկ ժամանակագրական կարգով,— գրում է նա,— այլն բանասիրական ընդարձակ աշխատանք. ջանք է գործադրված պատմական-գրական լրացուցիչ տեղեկություններով և ժանոթագրություններով, թվականների և դեպքերի ճշտումով և համեմատություններով այլ աղբյուրների հետ, հիշատակարանների մեջ հիշված գրիչների, ստացողների, հովանավորողների կամ այլ անձերի և դեպքերի մասին ցուցումներով, ավելի պարզել և ընդարձակել նրանց արժեքը և դյուրացնել օգտագործողի աշխատանքը»⁷: Հեղինակը այնուհետև ներկայացնում է այն սկզբունքները, որոնցով առաջնորդվել է ժողովածուն կազմելիս:

Գրագիրն Հովսեփյանի սույն գործը իր նախնական ծավալով, ավարտված էր 1934 թ. և պարունակում էր 248 միավոր: 1956 թվականից վերստին ձեռնամուխ է լինում հիշատակարանները հարստացնելու և հրատարակության պատրաստելու գործին և իր գիտական աշխատակցի համագործակցությամբ ժողովածուի ծավալը համարյա կրկնապատկում է, միավորների թիվը հասցընելով 472-ի: 1951 թ. լույս աշխարհ եկավ «Յիշատակարանքի» առաջին հատորը 48 նմանահանություններով և հեղինակի ու գիտական աշխատակցի «Յառաջաբան»-ով (էջ ԺԳ—ԻԹ): Նախատեսվում էր հրատարակել ևս երեք հատոր, որը, սակայն, չիրականացավ հեղինակի մահվան պատճառով:

Այնուամենայնիվ այս մի հատորն էլ բավական էր, որպեսզի նախ պարզ դառնային հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հրատարակելու հեղինակի սկզբունքները, պատմաբանասիրական, ձեռագրագիտական, աղբյուրագիտական ու մատենագիտական այն վիթխարի աշխատանքն ու գիտելիքները, որ ներդրել ու ամբարել է ժողովածուի մեջ բազմամաստակ գիտնականը:

Մինչև սույն «Յիշատակարանքի» լույս աշխարհ գալը, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը, որպես «նյութեր հայ ժողովրդի պատմության» մատենաշարի երկրորդ գիրք, 1950 թ. հրատարակում է Լ. Խաչիկյանի կազմած «ԺԴ գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները» և սկիզբ դնում «Միջնադարյան հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հավաքման ու գիտական սկզբունքներով հրատարակությանը, որը նպաստելու է հայ ժողովրդի պատմության մի շարք բնագավառների ուսումնասիրությունը խորացնելու գործին»⁸: «ԺԴ գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները» ժողովածուն պարունակում է 845 հիշատակարան-միավոր: «Առաջաբան»-ում շարադրված են նաև ժողովածուի կազմման սկզբունքները: Նույն սկզբունքներով Լ. Խաչիկյանը կազմեց նաև ԺԾ գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուն և հրատարակեց երեք սովորական մասերով,

⁶ Անդ, Յառաջաբան, էջ ԺԳ—ԺԴ:

⁷ Անդ, էջ ԺԷ:

⁸ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ V:

որոնք բոլորը միասին պարունակում են 2133 նյութ-միավոր⁹։ Այս ժողովածուի մեջ ավելի մշակվեցին և հղվեցին Լ. Խաչիկյանի որդեգրած սկզբունքները։

Գ. Հովսեփյանի և Լ. Խաչիկյանի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուների նպատակների նույնությունից բացի կան հավաքման ու հրատարակման, ներկայացման ու ծանոթագրության լուրջ տարբերություններ, որոնք պետք է բացատրել նախ ժամանակի հայագիտության առաջադրած պահանջների մակարդակով և կազմողների նպատակադրությամբ ու նախասիրությամբ։

Գ. Հովսեփյանը, ինչպես տեսանք, ձեռագրերի հիշատակարանները հավաքել է ոչ թե ժողովածուի մեջ հրատարակելու համար, այլ որպես սեփական ուսումնասիրությունների նյութ։ Սակայն հետագայում, երբ մտածում է այդ արժեքավոր հավաքածուն հրատարակելով դրանք նաև ուրիշների սեփականություն, որոշում է ոչ միայն այն լրացնել տարբեր հավաքածուներում, տպագիր գրականության և պարբերական մամուլում եղած նյութերով, այլև տալ «նոր, մինչև այժմ բանասիրությանը մատչելի չեղած նյութեր»։ Այստեղ, ահա խախտվում է հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուների բնույթը, ձեռագրերի հիշատակարանների կողքին մենք տեսնում ենք տպագիր ու անտիպ վկայաբանություններ, ժամանակագրություններ, պատմագրական երկերից հատվածներ, գավազանագրեր, կոնդակներ և այլն։ Երբեմն մի քանի տող տեղեկությունը ծանոթագրվում է իրենից մի քանի-տասնյակ անգամ ավելի ծավալուն ծանոթագրությամբ, որոշ վարքեր առաջ են բերվում մեկից ավելի բնագրերի համեմատությամբ, որոշ ժամանակագրություններ անցնում են «հիշատակարանի» Ա հատորի ընդգրկման սահմանները։

Հեղինակի մտահոգությունը հասկանալի էր. բանասիրությանը տալ ոչ միայն ձեռագրերի հիշատակարաններ, այլ նաև մինչև այդ մատչելի չեղած նյութեր, որոնք թաքնված են ձեռագրերի ծալքերում և տպագիր գրականության ու պարբերական մամուլի էջերում։ Եվ այն, ինչ մտածել էր երեսնական թվականներին, իրականացրեց հիսնական թվականների սկզբներին։

Լ. Խաչիկյանի «Հիշատակարանների ժողովածուներում», ինչպես նախորդի մոտ, հիշատակարանները տեղադրվում են ժամանակագրական կարգով, ըստ տարիների, եթե ամիսներն ու օրերն հայտնի են տարիների մեջ՝ ըստ ամիսների և օրերի։

Ժամանակի նշումից հետո, որը դրվում է էջի սկզբում և վերաբերում է այդ էջում տեղավորված բոլոր միավորներին, հերթական համարի տակ նշվում է ձեռագրի վերնագիրը, օրից քաղված է հիշատակարանը (և կից հիշատակագրությունները, որոնք իրար հաջորդում են այբբենական համակարգով)։ Վերնագրի տակ ձեռագրի հասցեն է. որտե՞ղ է գտնվում կամ որտեղից է քաղված հիշատակարանը։ Եթե հավաքածուներից կամ ձեռագրացուցակներից է, սկզբում դրվում է հավաքածուի գտնվելու վայրը և նրա մոտ այդ հավաքածուի մեջ ձեռագրի համարը (Վենետիկ, 10), ապա համառոտ այն Ցուցակը, որում տպագրված և որից քաղված է միավորը (Վենետիկ 10, Բ. Սադգիսյաճ,

⁹ «Ժեղհարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն առաջին (1401—1450 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955 (1—744 հիշատակարան), Մասն երկրորդ (1451—1480 թթ.), Երևան, 1953 (1—575 հիշատակարան), Մասն երրորդ (1481—1500 թթ.), Ժեղհարի անթվական հիշատակարաններ, Երևան, 1967 (1—814 հիշատակարան)։

Յուցակ Բ, էջ 150), իսկ երբ այլ հրատարակությունից է՝ հեղինակը և երկը՝ հիշատակարանը գտնվելու էջով:

Շատ կարևոր հանգամանք է հիշատակարաններն իրենց հեղինակներով և դրվելու վայրով հրատարակելու սկզբունքը: Ձեռագիրը, որի մեջ նաև հիշատակարան է, պատկանում է որևէ գրչի (կամ գրիչների), ընդ որում այստեղ գրիչը երկու տիպի գործողություն է կատարել, ձեռագիրը գրել է արտագրելով, իսկ հիշատակարանը՝ գրել է հեղինակելով:

Այժմ, երբ հիշատակարանը անջատում ենք իր մայր ձեռագրից և մուծում հիշատակարանների ժողովածուի մեջ, այն պետք է հրատարակվի իր հորինողի, իր հեղինակի անունով՝ լինի այն գրիչը, ստացողը, ծաղկողը կամ մի այլ անձնավորություն: Հիշատակարանը հեղինակով հրատարակելը որքան բնական, նույնքան էլ արդարացի է: Ուստի որևէ հիշատակարան օգտագործելիս պետք է նշվի նրա հեղինակը և ապա՝ աղբյուրը: Ինչպես Հովհաննես պատմիչի պորթն է վկայակոչվում և հղվում նրա Պատմությունը, այնպես էլ Հովհաննես գրչի փաստը վկայակոչելիս պետք է հղել նրա հիշատակարանը (ժողովածուի մեջ)¹⁰:

Նույն իրավունքով տեղանունը հետևում է հեղինակի անվանը, տեղագրությունով նրանից ներքև, որպես հիշատակարանը ստեղծելու վայր: Այս պարագայում հիշատակարանների ժողովածուն թերթերիս և միայն տեղանունները աչքի անցկացնելով, արդեն մտքով տեղափոխվում ես հայ մշակութային այն կենտրոնները, որտեղ ստեղծվել են հայերեն ձեռագրերը, գրվել այդ հիշատակարանները և, որպես այդ տեղերից շատերի գոյության միակ մասունք և վկայություն, հասել են մեզ: Գ. Հովսեփյանի մոտ սույն սկզբունքները այդպիսի հետևողականությամբ և բժախնդրությամբ չեն կիրառվում: Հաճախ բացակայում է այն ձեռագրի վերնագիրը, որից քաղված է հիշատակարանը և հիշվում է միայն հավաքածուն և համարը: Հեղինակը և տեղը չեն հիշատակվում առանձին, այլ հիշվում են ձեռագրի մասին ընդհանուր տեղեկությունների հետ միասին, եթե բերվում են այդ տեղեկությունները¹¹:

Հաջորդ գործողությունը հիշատակարանի բնագիրը ներկայացնելն է: Ժողովածու կազմողի հիմնական խնդիրը հիշատակարանը ճիշտ, անսխալ, ձեռագրին հարազատ ներկայացնելն է, որքան հնարավոր է քիչ միջամտությամբ, որովհետև գործ ունենք ոչ միայն դարեր առաջ գրված, այլև մտածված խոսքի հետ, այսինքն դարավոր մտածողության գրավոր արտահայտության հետ, ընդ

¹⁰ Խհարկե, այդպես են վարվում օրինակելի ուսումնասիրողները: Բայց կան նաև հոգիածագիրներ, որոնք փոխանակ գրելու ռենդես գրիչը Եկեղեաց գավառում հիշում է Բըթնո լեռը, հղելով ռժՊ դարի հիշատակարաններին 276-րդ էջը, քանի որ այստեղից են վերցրել տվյալները, անտեսելով գրչի հեղինակությունը, երկարաբանում են. «Օքսֆորդի համալսարանի գրադարանի հայերեն ձեռագրերից մեկում, որը կրում է 6 համարը, և նկարագրված է Տիրայր վարդապետի անտիպ ցուցակով (տե՛ս Մատենադարան, արխիվ, Թղթ. 120, էջ 891—896) Եկեղեաց գավառում հիշվում է Բըթնո լեռը»:

¹¹ Ժողովածուի մեջ վաստակաշատ գիտնականը հիշատակարանը մուծել է այնպես, ինչպես ունեցել է ձեռքի տակ: Լրացնելու հնարավորություն չի ունեցել ձեռագրի կամ ցուցակի բացակայության պատճառով: Իսկ որոշ հիշատակարաններ ծանրաբեռնված են այլևայլ տեղեկություններով: Ականատես լինելով հայ ձեռագրական հսկայական կորուստներին, Գ. Հովսեփյանը աշխատել է որքան հնարավոր է ձեռագրերի մասին շատ տեղեկություններ գրանցել հիշատակարաններին կից:

որում դարերի տարբերությանը պետք է ավելացնել նաև տեղերի, նահանգների, աշխարհների տարբերությունը և սրանց գումարել գրիչների գրագիտության աստիճանը:

Լ. Խաչիկյանը ԺԴ դարերի հիշատակարաններում հրաժարվել է «Փառք»-երից, բայց հաջորդ հատորներում բերել է կարևոր համարվածները և փոքրածավալները: Բնագրում ընդգծված են հատուկ անունները: Ժամանակը նշանակելու համար հիմք է ընդունել Հայոց տոմարը (թվականը կոր փակագծերով գրել է արաքական թվանշաններով: Նույնպես է վարվել բոլոր թվերի և թվանշանների հետ): Մանոթագրությունները կատարված են տողատակում և ունեն բնագրական-աղբյուրագիտական բնույթ: Ինչպես Գ. Հովսեփյանի ժողովածուն, սրանք ևս օժտված են տեղանունների, անձնանունների և առարկայական ցանկերով, որոնք, հատկապես երկրորդը ավելի շուտ բառարան է, քան ցանկ, որտեղ ամբողջականանում է տվյալ անձը՝ ժողովածուի մեջ զբաղեցրած իր գործունեությամբ:

Համարյա նույն սկզբունքներով, ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրապարակման աշխատանքներին ձեռնամուխ եղան Ա. Հովհաննիսյանը և Վ. Հակոբյանը: Նյութի առատության պատճառով յուրաքանչյուր հատորում տեղավորված են քսան տարվա հիշատակարաններ: Հրապարակի վրա են արդեն Ա և Բ հատորները¹²:

ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ներկա ժողովածուն պատրաստելիս, որպես հիմք ընդունել ենք Լ. Խաչիկյանի մշակած սկզբունքները՝ մասնակի շեղումներով: Հրապարակի վրա եղած և հայագիտական ուսումնասիրություններում լայնորեն օգտագործվող հիշատակարանների ժողովածուները մեղ ազատում են առանձին մանրամասներ ծանոթագրելու պարտականություններից: Ժամանակը հիմնականում հաշվում ենք հայկական տոմարով: Բացառություն են այն հիշատակարանները, որոնցում այլ տոմարների կողքին բացակայում է հայկականը: Ժողովածուի մեջ հիշատակարանների զարգացման ընթացքն ավելի լիակատար ներկայացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարել բերել «Փառքերը», որոնք շատ ընդարձակ չեն, ինչպես հետագա դարերում, այլ հաճախ մի քանի տող են զբաղեցնում, իսկ ընդարձակները քիչ են և օգտակար: «Փառքերի» համադրությամբ երբեմն հնարավոր է լինում բացահայտել հիշատակարանների, ուրեմն նաև ձեռագրերի ազգակցությունը: Նրանց մեջ պատահում են պատկերավոր մտածողություն, առակավոր խոսք, գեղեցիկ համեմատություններ, պարականոն մեկնություններ, հազվադեպ օգտագործվող բառեր և այլն:

Ձեռագրի հասցեի տակ, եթե քաղված հիշատակարանը գրչության ժամանակակից չէ, դնում ենք ձեռագրի գրչության թվականը, որպեսզի պարզ լինի, որ բերվող հիշատակարանը պատկանել է գաղափար օրինակին կամ էլ գովել է հետագայում:

Ժողովածուներից քաղված հիշատակարանները, եթե նրանք վերաբերվում են ոչ թե ամբողջ ձեռագրին, այլ միայն նյութերից մեկին, որպես հիշատակարանի խորագիր նշում ենք այդ նյութի վերնագիրը:

¹² «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա (1601—1620), կազմեցին Վ. Հակոբյան և Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974 և հ. Բ (1621—1640), Երևան, 1978:

լուսանցքներում գրված հիշատակագրությունները բերելիս, որպեսզի ամեն անգամ շփոթագրվի թե՛ «գրված է լուսանցքում», էշանիշի կողքին աստղանիշ ենք գնում:

Որոշ անուններ և բառեր մեծատառ ենք գրում՝ ելնելով Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Մայր ցուցակի ընդունած սկզբունքներից: Անթվական հիշատակարանները գնում ենք համապատասխան դարերի վերջում, հիմք ընդունելով Ցուցակների թվագրումը: Մանոթագրում ենք այն դեպքում, երբ տեղաշարժում ենք կամ տեղադրում որոշակի թվականի տակ:

Հիշատակարանների տպագրված կամ որևէ բանասերի կողմից օգտագործված լինելու մասին տեղեկություն չենք տալիս, քանի որ հրատարակում ենք բուն ձեռագրից, մանրաժապավենից կամ լուսանկարից և կամ էլ Ձեռագրացուցակից, որոնք տվյալ հիշատակարանի համար սկզբնաղբյուր են¹³:

Մեր խոսքն ավարտելուց առաջ խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանին և ԳԱ թղթակից անգամ Սեն Արևշատյանին, որոնք ծրուսադեմ գտնվելու ժամանակ Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանից ընդօրինակած երկու տասնյակից ավելի անտիպ հիշատակարաններ հանձնեցին մեզ՝ սույն հատորում հրատարակելու, բանասեր Հասմիկ Սիմոնյանին, որ Լենինգրադի հավաքածուներում պահվող հայերեն ձեռագրերից սիրով մեզ համար քաղեց անհրաժեշտ հիշատակարանները և Ձեռագրատան երկարամյա գործընկեր Օնիկ Եգանյանին՝ որոշ հիշատակարաններ տրամադրելու համար: Հարգանքով հիշում ենք ամերիկահայ հանգուցյալ բանասեր Հարություն Գյուրտյանին, որը տարիներ առաջ, սիրահոժար կերպով մեզ ուղարկեց իր հավաքածուի հիշատակարանները:

Երախտագիտության խորին հարգանք հիշատակարանների հայտնի և անհայտ հեղինակների հիշատակին, որոնք մեզ թողել են անհատնում հարստություն, իրենց պահելով հիշվելու կարոտը միայն:

Ավարտենք նրանց սիրած խնդրանքներից մեկով. «Ով եղբարք, ընդօրինակեցաւ յազնիւ և ստոյգ աւրինակաց: Եթէ սխալանք ինչ իցէ, յիմում անհմտութենէ է, անմեղադիր լերուք»:

Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

¹³ Այլապես ստիպված պետք է լինենք հարյուրավոր անգամ հրատարակել Մ. Տեր-Մովսիսյանի, Ղ. Փիրղալեմյանի, Հ. Բարդամյանի, Ե. Լալայանի, Հ. Ոսկյանի, Գ. Զարբանալյանի, Ղ. Ալիշանի, Հ. Աճառյանի և շատ այլոց այլևայլ աշխատությունները, որոնք հիշատակարանները օգտագործելու մակարդակին հասած բանասերին վաղուց ծանոթ պետք է լինեն: